

HEMSJÖFUNTENS RUNINSKRIFT

Av Elisabeth Svärdröm

Den nuvarande kyrkan i Hemsjö, 1 mil SSV om Alingsås, byggdes åren 1858—60. Tidigare ägde församlingen en träkyrka från år 1700, belägen på en plats mitt i den gamla kyrkbyn vid södra änden av Bysjön, 1 km i nordöstlig riktning från den nuvarande. Från år 1583 stannar den äldsta inventarieförteckningen,¹ som visar att även 1700-talskyrkan har haft en företrädare. Ett flertal bevarade, medeltida inventarier tala för att här har funnits en kyrka redan under tidig medeltid. Bland dessa äldsta inventarier märkes, förutom en madonnabild och en S:t Olov, båda från 1200-talets senare del,² en dopfunt, som nu förvaras i Statens historiska museum (inv. nr 3986). Endast cuppan är bevarad.³ Den bär en runinskrift men saknar i övrigt dekor.

Om dopfuntens tidigare öden kan följande noteras. Kyrkoinventariet 1829 upptar en "dopfunt af gråsten". Inskriften omnämnes icke. I tidigare inventarier finns själva dopfunten icke antecknad, endast dess "Funtskåhl af ten" (1711, 1760, 1817). Dopfuntarna betraktades ju i äldre tid som en detalj i kyrkans fasta inredning och upptogs därför endast undantagsvis bland de lösa inventarierna. År 1868 besöktes den gamla kyrkplatsen av antikvitetsintendenten N. G. Djurklou, som fann den försmådda dopfuntscuppan liggande kullstjälpt på kyrkogården. Hur länge den hade legat där, vet man icke med bestämdhet. Troligen hade den hamnat på kyrkogården, då den gamla kyrkan övergavs och

¹ Tryckt i Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 3:3—4 (1912), s. 11.

² *C. R. af Ugglas* i Jubileumsutställningen i Göteborg 1923, Vägledning, s. 93.

³ År 1951 anmäldes till Riksantikvarieämbetet som nyfynd ett bearbetat stenfragment i Hemsjö, som ifrågasattes ha utgjort en del av den saknade foten. Att döma av det foto som åtföljde anmälan är så icke fallet.

Fig. 1. Hemsjöfunten. Efter blyertsteckning av N. G. Djurklou i brev i Statens historiska museum till B. E. Hildebrand 2/10 1868. Foto M. Gustafsson 1961, ATA. — Der Taufstein von Hemsjö. Nach einer Bleistiftzeichnung von N. G. Djurklou in einem Brief an B. E. Hildebrand vom 2. 10. 1868.

revs 1859. Sista gången dop förrättades i den gamla kyrkan var den 17 april 1859.⁴ Djurklou avritade cuppan (fig. 1) och beskrev den: "På gamla kyrkogården träffades en gammal dopfunt med runor, ehuru runraden är till det mesta oläslig. Hvad som nu kunde läsas synes på den här lemnade afteckningen . . . Men sedan funten, hvars lemnande till Akademien medgifvits, kommit i Museum torde tillfälle till noggrannare undersökning af inskriften lättare beredas. Runraden, hvars mynder äro ungefär 3 tum höga, synes ej hafva sträckt sig rundtomkring skålen, åtminstone kunde ej någon ristning upptäckas på den sidan som legat på marken."⁵ På Djurklous initiativ överlämnades föremålet samma år till Statens historiska museum.

Stenmaterialet i funten är mörkgrå amfibolit. Som ovan nämnts är endast cuppan bevarad (fig. 2). Foten saknas och gjorde så

⁴ F. Wildte, Hemsjö (1954), s. 98.

⁵ N. G. Djurklou, Elfsborgs län 1, 1868, s. 149 (hs i ATA).

redan 1868. Cuppan har nästan halvsfärisk form. Den avslutas nedtill med en låg vulst. Cuppan är 45 cm hög, den yttre diametern är 65 cm, den inre 45 cm. Urholkningen är 30 cm djup. Uttömningshål saknas. Tre kraftiga sprickor löpa från brädden ett stycke ner utefter cuppens liv. Ristningen har härigenom skadats något, men skadorna inkräkta icke på läsningen av runorna. Stenytan, som är mycket hård och därför har varit svårbearbetad, förefaller nu tämligen rå, genom att såväl mindre korn som större glomerat ha lossnat och fallit ur i samband med vittringen, framför allt under förnedringstiden på kyrkogården. Själva huggningsspåren äro ibland helt utplånade, och vissa detaljer i ristningen kunna därför nu urskiljas endast genom sitt fördjupade linjespel.

Ett par centimeter nedanför brädden löper längs utsidan ett 160 cm långt, ristat inskriftsband med 7—11 cm höga, ursprungligen djupt huggna, men nu grundare och delvis mycket svår-lästa runor. På ett 45 cm långt stycke av omkretsen saknas ristning, och någon sådan har synbarligen heller aldrig funnits här. Ornering i övrigt saknas, liksom spår av färg.

Runinskriften har tidigare undersökts av Otto von Friesen år 1916. Vid upprepade tillfällen har den år 1937 granskats av Hugo Jungner. Vid den förnyade undersökning av föremålet, som jag under förberedelserna för ett kommande häfte av Västergötlands runinskrifter har gjort tillsammans med Sven B. F. Jansson, blev resultatet följande läsning, som sålunda utgör grunden för den tolkning av inskriften, som jag har funnit bäst svara mot runristningen (fig. 3):

$\widehat{\text{a}}\widehat{\text{l}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{r}} \quad \widehat{\text{s}}\widehat{\text{i}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{l}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{r}} \quad : \quad \widehat{\text{h}}\widehat{\text{æ}}\widehat{\text{r}} \quad \widehat{\text{d}}\widehat{\text{o}}\widehat{\text{p}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{z}}\widehat{\text{s}} \quad \widehat{\text{i}} \quad : \quad \widehat{\text{p}}\widehat{\text{i}}\widehat{\text{u}}\widehat{\text{p}} \quad : \quad \widehat{\text{f}}\widehat{\text{o}}\widehat{\text{r}}\widehat{\text{i}} \quad : \quad \widehat{\text{m}}\widehat{\text{i}}\widehat{\text{k}} \quad : \quad \widehat{\text{s}}\widehat{\text{k}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{l}}$
 5 10 15 20 25

Alla själar här döpas in i församlingen genom mig, skålen.

Alla runor äro säkra. Djurklous teckning visar den sida av cuppan, som är minst vittrad, och där runorna följaktligen äro tydligast: . . . $\widehat{\text{s}}\widehat{\text{i}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{l}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{r}} \quad : \quad \widehat{\text{h}} \dots \widehat{\text{r}} \quad \widehat{\text{p}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{z}}\widehat{\text{s}} \quad \widehat{\text{i}} \quad \dots$ von Friesens läsning⁶ : $\widehat{\text{i}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{r}} \quad : \quad \widehat{\text{s}}\widehat{\text{i}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{l}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{r}} \quad : \quad \widehat{\text{k}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{r}} \quad \widehat{\text{t}}\widehat{\text{o}}\widehat{\text{p}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{z}}\widehat{\text{s}} \quad \widehat{\text{i}} \quad : \quad \widehat{\text{s}}\widehat{\text{u}}\widehat{\text{z}} \quad : \quad \widehat{\text{k}}\widehat{\text{o}}\widehat{\text{r}} \cdot \widehat{\text{i}} \quad : \quad \widehat{\text{m}}\widehat{\text{i}}\widehat{\text{k}} \quad : \quad \widehat{\text{s}}\widehat{\text{k}}\widehat{\text{a}}\widehat{\text{l}}$ skiljer sig från ovanstående beträffande runorna 1, 7—8, 10, 15—16 och 18—19. Hans läsning av dessa runor har hindrat en acceptabel tolkning; von Friesens efterlämnade anteckningar innehålla icke något

⁶ Anteckningsbok 7, s. 13 (UUB).

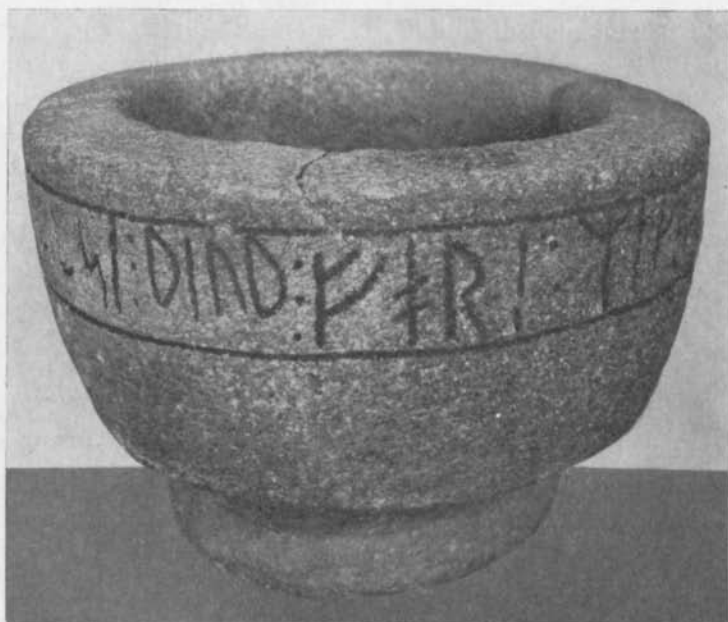

Fig. 2. Hemsjöfontens cuppa. Foto N. Lagergren 1961, ATA. — Das Becken des Hemsjö-Taufsteines.

förslag. Av Ellen Fryklund finns från ungefär samma tid en summarisk beskrivning av funten och en bristfällig uppteckning av runorna.⁷ Jungner antecknar⁸ flera uppslag av mindre övertygande art men tycks vid sin sista granskning ha stannat för följande: + *ālār : sialār : gōr topaz si(k) : þiuāþ : gōrþi : mik : æskil* "Låt alla själar döpas! För den skull gjorde mig Eskil." (Jungner har i sin uppteckning av misstag placerat en båge över runorna 8—9 i stället för över runan 10.) Under intryck av att tre av Västergötlands övriga fyra runristade dopfuntar bära funtmästarnas signaturer, har Jungner hållit för troligt, att så även har varit fallet med Hemsjöfonten.⁹

⁷ I *J. Roosval*, *Dopfuntar i Statens historiska museum* (1917), s. 68.

⁸ *Anteckningsböcker i ATA*.

⁹ De tre funtarna från följande kyrkor ha runinskrifterna:

Blidsbergs k:a: + *þormoþr : giarþi* | — — *fi* "Tormod gjorde (dopfunten) . . ." (Läst efter foto.)

Förklaringen till att inskriften har betraktats som svårtydd, och att tolkningsförsöken tidigare icke ha lett till resultat, är till en del de svåra ytskadorna i stenen, men också det förhållandet, att inskriften icke har formulerats efter någon gängse schablon. Den är nämligen både till form och innehåll utan motsvarighet i runsvenskan och äldre fornsvenskan.

Ristaren har varit väl förtrogen med runornas bruk. Runformerna ur det s. k. fullständigt stungna alfabetet begagnas med stor konsekvens. **a-**, **l-**, **o-** och **d-** runorna ha ensidiga bistavar (**ⱦ**, **Ⱨ**, **ⱨ**, **Ⱪ**), **æ-** och **θ-** runorna dubbelsidiga (**ⱪ**, **Ⱬ**). I **þ**-runan har bistaven samma höjd som huvudstaven (**ⱬ**). Tecknet för **z** (**Ɑ**) tillhör slutstadiet i runalfabetets utveckling. Det förekommer först i medeltida inskrifter och begagnas i runinskrifter med latinsk text även för **c**. Binderunor, en vanligare företeelse i medeltida inskrifter än i tidigare, förekomma tämligen rikligt. Ibland kan denna metod att vid en och samma huvudstav rista bistavar till två eller tre på varandra följande runor (i enstaka fall utnyttjas även en bistav som huvudstav) medföra tolkningssvårigheter. Så icke här, där ristaren har använt binderunor med omdöme och konsekvens. Han har tillämpat denna förkortningsmetod i alla de fall det har låtit sig göra utan risk för missförstånd — med undantag av ett; han skulle ha kunnat binda samman även de två sista runorna **al**, liksom i runorna 1 och 5. Med runan 10 har ristaren emellertid endast delvis lyckats. Nu står här **ḍop** för väntat **ḍöp**, dvs. **p**-parten i runan är korrekt återgiven (se fig. 3), **d**-parten likaså, ehuru ristaren av utrymmesskäl har huggit punkten ovanligt lågt i huvudstaven, medan den avsedda **θ**-runans bistavar äro ensidiga i stället för dubbelsidiga, varigenom runans teckning sammanfaller med den vedertagna **o**-runans. Anledningen till denna "felristning" torde främst vara utrymmesskäl, knappast bristande kunskap eller ens förbiseende hos ristaren; se den felria teckningen av 20 **θ** och noggrannheten i övrigt. Beträffande

Finnekumla k:a (funten tillhör Historiska museet, Göteborg, men är deponerad i kyrkan): **atreos** : — — — "Andreas gjorde(?) (dopfunten)". (Läst efter foto.)

Gällstads k:a (nu i Statens historiska museum): **antreos : kærþe kar** "Andreas gjorde karet (dvs. dopfunten)". (Granskad 1961.)

Fig. 3. Hemsjöfontens runinskrift. På den översta bilden runorna 1—14, på den understa runorna 15—29. Foto N. Lagergren 1961, ATA. — Die Runeninschrift des Hemsjö-Taufsteines. Oben: die Runen 1—14, unten: die Runen 15—29.

skiljetecknen mellan orden har ristaren handlat mindre konsekvent. Sådana ha aldrig funnits efter 2 \widehat{ar} och 13 s; efter 9 r medger utrymmet skiljetecken, men nu kunna på grund av skadorna inga spår av något sådant urskiljas.

Ristarens ortografiska insikter äro anmärkningsvärda, i all synnerhet som han rör sig utanför all schablon. Frånsett att binderunan 10 är ofullständig i det avseendet som nämnts, och att utrymmesbrist måste vara anledningen, är texten felfritt återgiven.

Ordvalet i inskriften motiverar en kommentar. Substantivet $\pi i \ddot{u} \ddot{d}$ f. 'folk', välkänt från fornvästnordiskt område, är i betydelsen 'församling, kristen menighet' såvitt jag vet icke tidigare belagt i fornsvenskan. Det förekommer i sammansättningen *Svepiud* på tre runstenar, DR¹⁰ 216 Tirsted på Lolland, DR 344 Simris i Skåne samt en år 1937 funnen sten vid Aspa bro i Ludgo socken, Södermanland,¹¹ men för övrigt finns det i fornsvenskan endast i lagspråket, även där endast i sammansättningar och med en betydelse, som står den ursprungliga närmare, t. ex. Östgötalagens *piuþ vægher* 'allmän väg'. I norskt medeltidsspråk har det behållit sin gamla betydelse, t. ex. *oll kristilig þjóð* (Håkan Magnussons landslag), där man tydligen har känt behov av det karakterise-

¹⁰ Danmarks Runeindskrifter ved Lis Jacobsen og Erik Moltke (1942).

¹¹ Se S. B. F. Jansson i Fornvännen 1948, s. 290.

rande adjektivet. I en isländsk homiliebok¹² har *þjóð* t. o. m. betydelsen 'hednafolk' (*ljós til vitranar þjóða ok dýrð kyni Ísrael*, Luk. 2: 32). Hemsjöfontens *þiuþ* tycks alltså vara det enda exemplet hittills på denna betydelseförskjutning. I och för sig är dock Hemsjöfontens *þiuþ* ett vittnesbörd bland många andra om den orientering mot Norge som Västergötland, särskilt dess västliga bygder, i tidig medeltid helt naturligt hade. Ännu ett sådant, hämtat från ett helt annat område, är den ovan nämnda S:t Olovsbilden.

Utan motsvarighet är också *skāl* f. 'skål' som benämning på en dopfont. De gängse orden i fornsvenskan tyckas av beläggen att döma ha varit *fonter* m., *fontkar*, *kar* n. (Det sistnämnda ordet finns med runskrift på dopfunten från Gällstads kyrka, se not 9.) I senare tid förekommer substantivet *skål* i dopfontssammanhang som benämning på den mer eller mindre grunda metallskål, dopbäcken, som brukades inuti funten, när dopet övergått från neddoppning till enbart huvudets begjutning, vilket blev en allmän företeelse först mot medeltidens slut och i Skara stift dessutom ovanligt sent. Hemsjöfontens avsaknad av uttömningshål kunde visserligen ha gjort en metallskål inuti funten befogad, men dels praktiserades vid fontens tillkomsttid neddoppning, som krävde en stor och djup skål, en kittel, dels ger oss fåtalet från tidig medeltid bevarade sådana metallskålar (huvudsakligen danska och gotländska) icke anledning att räkna med att den lilla landskyrkan i Hemsjö skulle ha ägt ett så exklusivt föremål. Slutligen talar ordet *mik* uttryckligen för att med dess bestämning *skal* verkligen menas stenfunten själv.

Verbet *dōpa* är icke belagt i någon annan runinskrift men väl i Äldre Västgötalagen och andra landskapslagar. Tämmligen sällsynt är den här förekommande innebörden av prepositionen *fyri(r)*, *fōri* 'medelst, med hjälp av, genom', dvs. lat. *per*. Exempel från runinskrifterna saknas helt.

Vanligt i sådana tidigt medeltida inskrifter som denna är att textinnehållet meddelas i jag-form. Föremålet självt, i detta fall funten, talar till läsaren. Här sker det på ett fyndigt och åskådligt sätt. I besittning av den gudomliga kraft, som *benedictio*

¹² Sign. Cod 15 4:o i Kungl. Bibl., Stockholm.

fontis har givit, framhäver funten sin centrala betydelse vid det hedna barnets inträde i den kristna gemenskapen, *føri mik skal*. Kortare och mera uttrycksfullt kunde själva dopakten icke formas i ord: "Alla själar här döpas in i församlingen".

Om sin egen betydelse är funtmästaren mindre medveten och med sin anonymitet synbarligen av ett ödmjukare sinnelag än de båda runristande yrkesbröderna *Pormodr*, som har signerat Blidsbergsfunten, och *Andreas*, som har låtit sitt namn gå till eftervärlden på funtarna från Finnekumla och Gällstad (se not 9).

På konsthistorisk grund har Hemsjöfunten av J. Roosval hänförs till tiden "efter 1200-talets mitt", av C. R. af Ugglas¹³ till "1200-talets mitt eller senarer del", av Monica Rydbeck (muntligt) "till 1200-talet, dock ej tidigare än mitten".

Ur runologisk synpunkt kan inskriften icke fixeras närmare än till 1200-talet. Runornas distinkta former utan spår av degeneration samt deras konsekventa bruk tala — inom denna ram — för en relativt hög ålder. Ett ungt språkdrag är emellertid vokalen *ø* i *føri*, vars uppträdande generellt brukar förläggas till tiden omkring 1350. Det är dock i och för sig ingen orimlighet att — speciellt i en västgötsk inskrift — sporadiskt finna belägg för denna ljudövergång *ÿ > ø* i trycksvag ställning framför *r* några årtionden tidigare. Det finns därför knappast någon anledning att låta denna detalj förrycka den konsthistoriska dateringen av funten till mitten eller senare hälften av 1200-talet. Denna tidsbestämning är också rimlig, om man ställer funten i relation till kyrkans båda träskulpturer från 1200-talets senare del.

Med sin inskrift står Hemsjöfunten på ett säregt sätt i förbindelse med sin kyrkas rika, medeltida doptradition. Från Hemsjö finns nämligen bevarat det enda medeltida manuale i Sverige, som med säkerhet är lokaliserat till en bestämd kyrka. Pergamenthandskriften, som har varit föremål för en ingående vetenskaplig behandling,¹⁴ har tillkommit vid slutet av 1300-talet eller början av 1400-talet som avskrift efter en äldre, nu förlorad förlaga. Den ingick ännu 1583 i kyrkans inventarium och förvaras nu i

¹³ PM 12/2 1930 (ATA).

¹⁴ H. Johansson, Hemsjömanualen (= Samlingar och studier till Svenska Kyrkans historia 24, 1950).

Stifts- och landsbiblioteket i Skara. Manualet innehåller bl. a. det liturgiska formulär, enligt vilket dopförrättningarna i Hemsjö ägde rum under medeltidens senare del. Detta skedde i enlighet med den för Skara stift gällande liturgien; någon för alla svenska stift gemensam liturgisk tradition existerade nämligen ännu icke.

Genom Hemsjömanualets föreskrifter, som i vissa avseenden ha en mycket ålderdomlig prägel, får man en föreställning om hur dopförrättningarna ha tillgått i Hemsjö, icke blott under medeltidens slut utan säkerligen också dessförinnan. Här följer man ritualen från *benedictio fontis*, dopvattenvigningen, på påskaftonen, via den förberedande dophandlingen i kyrkans vapenhus med exorcismer, böner och primsigning, syftande till att den odöpte befrias ur onda andars våld, fram till den centrala dopakten, som äger rum i själva kyrkan, innanför kyrkdörren, där dopbarnet får namn och tre gånger doppas i funtens vigda vatten, allt omspunnet av uttrycksfull, katolsk symbolik. Ingen annan svensk dopfunt har genom sin inskrift fått en så omedelbar anknytning till den medeltida liturgien som Hemsjöfunten.

ZUSAMMENFASSUNG

E. Svärdström: Die Runeninsschrift des Hemsjö-Taufsteines.

Im Staatlichen Historischen Museum wird ein Taufstein aufbewahrt (Inv. Nr. 3986), der einst zum Inventar der abgerissenen mittelalterlichen Kirche im Kirchspiel Hemsjö, Västergötland, gehört hat. Nur das Becken ist erhalten, der Fuss fehlt. Das Material ist Amphibolit. Ein Auslaufloch ist nicht vorhanden. Auf der Aussenseite des Beckens, dicht unter dem Rand, läuft ein dezimeterbreites Inskriftsband mit eingeritzten Runen. Im übrigen fehlt jede Verzierung wie auch Farbspuren. Die ursprünglich tief eingehauene, jetzt aber wegen Verwitterung an mehreren Stellen undeutliche und schwer lesbare Inschrift lautet nach der Deutung der Verf.:

„Alle Seelen werden durch mich, das Becken, in die Gemeinde eingetauft.“

Die Inschrift ist nach Form und Inhalt ohne Analogie im älteren Alt-Schwedisch. Besonders das Substantiv *þiuð* verdient Beachtung in seiner Bedeutung ‚Versammlung, christliche Gemeinde‘ sowie *skal* als Bezeichnung für ‚Taufstein‘.

Die Form der Runen ist distinkt und die Orthographie konsequent. In runologischer und allgemein sprachlicher Hinsicht gehört die Inschrift in das 13. Jahrhundert. Auf kunsthistorischem Weg kann die Datierung genauer

um die Mitte oder in die zweite Hälfte des genannten Jahrhunderts bestimmt werden.

Durch seine Inschrift steht der Taufstein in eigentümlicher Weise mit der mittelalterlichen Tauftradition seiner Kirche in Verbindung. Aus Hemsjö ist nämlich das einzige mittelalterliche Manuale in Schweden erhalten, das mit Sicherheit einer bestimmten Kirche zugeschrieben werden kann. Die Handschrift ist am Ende des 14. oder zu Beginn des 15. Jahrhunderts datiert und enthält u. a. die liturgische Formel, nach der im späteren Mittelalter, und vermutlich auch noch früher, die Taufhandlungen in Hemsjö vorgenommen wurden.